

СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ҚОЛӨНЕР ШЫҒАРМАЛАРЫН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫ ТӘРБИЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Салтанат Әлсерікқызы Күдері

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
аға оқытушысы

Резюме

В статье на основе анализа современной научно- педагогической литературы рассматриваются отдельные элементы декоративно-прикладного искусства казахов, как одного из важнейших средств организаций эстетического воспитания.

Summary

On the basis of analysis of modern scientific pedagogical literature in this article we examined different elements of decorative a art of Kazakh people as an e imfortent resources of organization of aesthetics education.

Қазіргі кезде елімізде ұлттық құндылықтардың қайта өркендеуіне жол ашылды. Оған Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде: «Мәдени дәстүрлер қашанда мәдениеттік қайта түлеудің қайнар көзі болып келеді. Қазақстанда ұлттық өнерді, мәдениетті дамытуға барынша қолдау жасалып отыр», - деген сөзі осының айғағы.

Республикамыздың тәуелсіздік пен егемендік жағдайында қалыптасу кезеңінде ұлттық мәдениеттің дамуына ерекше көңіл бөлініп, өткеннің мәдени-тарихи мұрасының мәні артып, маңызды компонентері ретінде өзінің үлкен педагогикалық мүмкіндіктерімен халықтың сәндік қолданбалы өнері болып отыр. Бұл жағдайда жас ұрпақтың қызығушылығын қалыптастыру және өз халқының рухани байлықтарына, ұлттық мәдениетіне, салт-дәстүріне, жекелеп алғанда, ұлттық сәндік қолданбалы өнеріне терең үңілуі немесе тұлғаның ұлттық рухани дамуы өз халқымен мәдениеттің бөлігі болып сезінбейінше мүмкін емес. Бұл мәселенің өзектілігі әлемдегі халықтар мәдениетіне әсерін тигізбей қоюы мүмкін емес, ол жаһандану процесімен де байланысты. Қоғамдағы және білім жүйесінде қайта құрулар оқушылардың халықтық сәндік қолданбалы өнеріне қызығушылығын қалыптастыру процесінің нәтижесі мұғалімнің кәсіби деңгейіне, оның қиялына, идеясына және тұлғалық сапаларына

байланысты болғандықтан жаңа талаптар ұсынылып отыр. Оқушының халықтық сәндік қолданбалы өнеріне деген қызығушылығын қалыптастыру, олардың бойында рухани және эстетикалық байлықтарды халықтық сәндік қолданбалы өнері негізінде талғаммен идеяларды қалыптастыру осы мәселелердің шешімін еңбек және сурет пәнінің жан-жақты дайындығы бар жоғары дәрежелі мұғалім жүзеге асыруы тиіс.

Қазақ салтында тарихты білу ата-мекенді қастерлеу, туған жерді қорғау, әдет-ғұрыпты, наным-сенім, байырғы өнер түрлерін сақтау, дінді құрметтеу ежелден бері қалыптасқан дәстүр. Сондай мұраларымыздың ішіндегі ең көнесі, ең байырғысы ұлттық дәстүр өнер. Шынында да, қазақ өнері ондағы көріністің суреттелуі, оқиғалардың баяндалуы біздің ой санамыздағы ежелгі дәуірге меңзеп, өнердің тұңғыш тереңіне жетелейді. Осыған байланысты мәдени ұлттық өркендеуде халықтың дәстүрлі өнері арқылы жеткіншек ұрпаққа рухани эстетикалық тәрбие, талғам, өнер сияқты ұғымдарымыз ұлттық нақышпен зерделеу қажеттілігі артады.

Жоғарғы мектепте болашақ мұғалімдері дайындаудағы білім мазмұнын жаңарту концепсиясының маңызды бағыты ұлттық және рухани мәдениеттің біздің еліміздің басқа халықтарының және бүкіл адамзаттың, Қазақстанның ұлттық ерекшеліктерінің бірлігінде тарихы және мәдениеті мен өзара байланыстағы қайта өрлеу негізінде мұғалім тұлғасының шығармашылық потенциялының өсуі мен баюын қамтамасыз ету болып табылады. Рухани құндылықтардың негізгі көзі халық болып табылады. Мәдени мұраны ұрпақтан-ұрпаққа қалдыру мен қайта жаңғырту мехенизмдерін зерттемей халық мәдениетін оқып-үйрену мүмкін емес. Халықта рухани және эстетикалық құндылықтардың басты өлшеуіші барлық кезде еңбек болып қалған. Дәстүрлі тәрбие шаруашылық, мәдениет және этникалық қоғамдастықтардың тұрмыс ерекшеліктерімен тығыз байланысты жүзеге асырылады. Еңбек және эстетикалық тәрбие жалпы білім беретін мектепте еңбек сабағының көмегімен жүзге асырылады. Қазақ халқының эстетикалық дәстүрлерін зерттей келе З.П. Васильцова өз жұмысында былай деп көрсетеді: «Қазақтың әр үйінен қазірдің өзінде едендегі ашық түсті кілемдерді және қабырғалардағы түскиіздерді көруге болады. Олар қазақтардың тұрғын үйіне ұлттық рең береді. Қазақ халқының үй тұрмысы мен көркем кәсіби көне заманда туған. Көшпенді-малшылардың тұрмысы заттары, ер-тұрмандар, былғары,

ағаш, сүйек және металдан жасалған бұйымдар өрнекпен байытылып сәнделді. Әдетте ою-өрнекке ай, күн, геометриялық кескіндер, жапырақ түрлері, гүлдер, қой мүйізі қолданылады. Зергерлер жартылай бағалы тастар салып немесе жіңішке күміс сымды өріп жүзіктер, білезіктер, сырғалар, түймелер жасады. Әйелдің бас киімдері, көйлектері, сөмкелері, кілемдер, тұрман әбзелдері әдемі кестесімен ерекшеленеді».

Көптеген қазақ отбасыларында қазірге дейін көне тұрмыс заттары пайдаланылады. Әсіресе, бұл ауылдық жерлерде байқалады. Кейбір мал шаруашылығы бар жерлерде отбасылар ұлттық тұрғын үй – киіз үйлерде өмір сүреді. Бүгінгі күндері де қазіргі заманғы үйлер мен пәтерлерінде тұратын кез-келген қазақ үйлерде ұлттық тұрмыс заттары бар. Олар өздерінің шығу тегімен тұрмыста қолданылуы арқылы ерекшеленеді. Қолданбалы өнер үйірмелерін ұйымдастыру, халықтық мерекелер өткізу, ұлттық бұрыштар, киіз үйлерді, көрмелерді безендіру жолымен балалар мен жасөспірімдерді ұлттық қазақ тұрмысы мен және ата-бабалар өмірімен таныстыру қажет. Оларды ата-бабаларымыз қолдарымен жасалған нәрсені түсіну мен бағалауға үйрету, ұлттық костюмдердің, қазақ өрнегінің, тұрмыс заттарының өзгешелігі мен сұлулығын көруге көмектесу. Егер баланы жас кезінен әдемі заттар, қазақтың ұлттық тұрмысының заттары қоршайтын болса олар оның өміріне сөзсіз еніп, оның эстетикалық талғамын қалыптастырады. Егер ұстаз жас балалар мен жеткіншектердің психология-педагогикалық ерекшеліктерін анық білмейтін болса эстетикалық тәрбие оң нәтижелер бермейді және қойған мақсатына жетпейді. Балалар және жасөспірімдермен жұмыс кезінде олардың мінез – құлықтарының барлық сипаттық белгілерін ескеру қажет. Балалар мен жасөспірімдердің көркемдік дамуы мен эстетикалық тәрбиесінде халықтың халықтың сәндік – қолданбалы өнерінің алуан түрлерімен таныстыру әр-түрлі формаларымен, әдістермен және құралдармен жүзеге асырылады, соның салдарынан балалар қажетті білім мөлшерін және өзінің туған өнері мен туралы көзқарас деңгейін жақсартады. Мектептерде балалар мен жасөспірімдер эстетикалық тәрбиелеу тәсілдері балалардың бейнелеп ойнауын ескереді, ол туған табиғат, туған жердің рең-бояуы әсерімен қазақ халқының халық өнері, ұлттық мәдениеті, көркем дәстүрлері күшімен қалыптасады. Халықтың барлық даналығы, эстетикалық мұраттары, талғамдар, дәстүрлері, тарихи салынған өз халқының өнер тілін игермей, басқа халықтардың

өнерінің бейнелі тілін игеру ойға сыйғысыз.

Ғылыми әдебиеттің сараптамасы қазақ халқының мәдени мұрасын оқып-үйренуде рухани – адамгершілік, көркемдік – эстетикалық бағдарларды анықтаушы этнография саласындағы зерттеулерді бөліп алуға мүмкіндік берді, ол ғалымдар Х. Арғынбаев, Г.Н. Волков, Л.Н. Гумилев, А. Тәжімұратов, С.Мұханов, Ә.Х. Марғұлан т.б. Білім мазмұнын жалпы адамдық құндылықтар, тарихи тәжірибе көп ғасырлық мәдени дәстүрлерді ескере отырып, жаңарту К.Ж Қожахметовтың, С.А.Ұзабаевтың т.б еңбектерінде қарастырылған [1-3].

Басқа халықтар сияқты қазақ халқының да өз тұрмысы, дәстүрі, табиғаты бар. Ұлттық мәдениеттің даму тарихы түпсіз ежелге кетеді, ол туралы арнайы әдебиет және мұражайлардағы сәндік-қолданбалы өнер бұйымдары куә.

Әйгілі археолог және этнограф Ә.Х. Марғұлан қазақтарға тән халықтық қолданбалы өнерінің дамуы мен қалыптасуын қарастырады. Олардың экономикасының құрылымы, шикізат, байлықтары, сауда-экономикалық және мәдени-этникалық байланыстары, тұрмыс пен шаруалық ұлттық дәстүр өзгешілігі, ғасырлар бойы жинақталған табиғи орта және оның ерекшеліктері Ә.Х. Марғұланның зерттеулерінде қазақтың сәндік-қолданбалы өнері халықтың көркемдік өнерінің қазыналары жиналған кең иллюстрациялық альбомы бар жазбаша – түсіндірме материал түрінде берілген. Ол қазақтың халық өнерін XV ғасырдан бастап оқып – үйрену жөніндегі материалдарды сараптаған онда тұратын жайлар оларды жинау, әшекей бұйымдар, қазақтың ұлттық киімі, кілем тоқу, матаны өңдеу, ағаш пен сүйекті қашау туралы мәліметтер бар.

М.С Мұқановтың еңбегінде «Қазақтың үйдегі көркемдік кәсіптері жұмысы үлкен қызығушылық тудырады, онда ою-өрнекпен безендіріліп суреттелген: ыдыс-аяқ, қару-жарак, киім-кешек қазақ өнерінің сарымдары мен мәнділі және мағынасы бар түрлі ғасырлардың стилін сақтайды, жұмыста бейнеленген дайындау технологиясы мен материалдарды көркемдеп өңдеудің жер-жерлік ерекшеліктерінің қазақтың көркемдік қолданбалы өнерін оқып үйренуде тәжірибиелік маңызы бар», - деп айтылған.

А. Тәжімұратовтың "Шебердің қолы ортақ" кітабында жүн өңдеу технологиясы мен одан жүн бұйымдар, алаша мен басқа төсеніш кілемдер дайындау (жасау) кеңінен айтылған, оларды оқып-үйрену осы

материалдардың ерекшеліктерімен танысу үшін пайдалы. Қазақтың үй кәсібі ерекшеліктерімен әсіресе халық өрнегін жасау өнері, жүн тері сүйектің бұйымдар жасау, металдан, тастан әшекей бұйымдар, ұлттық киімдер дайындау С. Қасимановтың еңбектерінде келтірілген [4].

Х.Арғынбаевтың еңбектерінде қазақтың халықтық кәсібін негізгі материалы болып табылатын метал, тас, ағаш, тері туралы қажетті мәліметтер беріледі. Материалдың өзгешелігі, фактурасы және құрылымы үй заттарының бұйымдарын жасауға мүмкіндік берген, соңынан қнердің қайталанбас туындылары болып, осы күндерге дейін мұражайлар мен көрме залдарында сабақталған. Ә.Жәнібековтың қазақ халқының тарихы, этнографиясы және мәдениетті саласындағы зерттеулері оқырмандарды қазақ халқының мәдениеті туралы түрлі мәліметтермен, тұрмысымен, кәсіп түрлерімен, бұйым дайындаудың технологиялық және көркемдік ерекшеліктерімен таныстырады, олармен қазақстанның түпкілікті халқы айналысқан. Қазақтардың тұрғын үйін зерттеу саласындағы ғылыми еңбектерде тұрғын үйдің түрлерін, арнайылығын көркем безендірілуінің қолданыстық мәнін ғана емес оның ішкі жинақтылығын, ондағы бар әрбір бұйымды жекеше ашады [5].

Көрсетілген зерттеулерде өнердің арнайылығы мен диалектикалық күрделілігі қоғамдық сананың шындықты бейнелеудегі ерекше формасы ретінде ашылады. Сәндік-қолданбалы өнердің және жеке түрлерінің мәні мен мағынасы, оның даму тарихының заңдылықтары, өзіндік тұрмысы ерекшелігі (ұқсастығы), көркем мәдениет бұйымдарының құндылығы қарастырылады.

М.С Мырзақовтың пікірінше сәндік қолданбалы өнерін оқып – үйренудің көмегімен оқушылардың шығармашылық белсенділігі дамиды. Себебі қазақтың сәндік-қолданбалы өнері негізінде тәрбиелеудің мақсаты тұлғаның белгілі қасиеттерін: ынталылық, ұқыптылық, талапшылдық, тәртіптілік, белсенділік, еңбек сүйгіштік, ұжымшылдық сезімін қалыптастыру болып табылады. Автор сондай – ақ мынадай айғақты бөліп шығарады, сәндік – қолданбалы өнермен айналысу процесі кезіндегі тәрбие белгілі әлеуметтік-экономикалық құбылыстар, ұлттық орта, өзіндік мәдениет, дәстүр, тұрмыс пен өмір салты әсерінен жүреді [6].

С.А.Ұзақбаева өз еңбегінде «Қазақтың халықтың педагогикасында қыздар мен балалардың эстетикалық көзқарасының, дамуына үлкен мән берген, оларды сұлулықты түсінуге және оны

өздерінің, қолдарымен жасай білуге үйреткен деген ойды дәлелдейді [7]. Сұлу, әсем бұйымдар адамға эстетикалық ләззат береді, жағымды сезім тудырады, өзіне қызықтырып, көңіл-күйді көтереді. Қазақ халқы қыздар мен ер балаларды қолданбалы өнерге (кілем тоқу, ағаш өңдеу, сырмақ сыру, кесте тігу, алаша, ши тоқу, алқа, сырға, шолпы, тас қашау және т.б) үйрете отырып, әсемдік сезімін, сұлулықты түсініп, жасау шеберлігін, өмірді әдемі, өнегелі етуді, қоршаған табиғаттың түрі мен бояуын қабылдай білуді қалыптастырады. Балаларды кішкене күннен бастап әдемілікті ұсқынсыздықтан айыра білуге ықпал ететін сезімге тәрбиелейді. Қазақтың отбасында бала туғаннан бастап әдеміліктің қоршауында болады, өрнектермен әшекейленген киіз үй жабдықтарын, оюланған кілем, сырмақ, түскиіз, алашаларды, сүйек мүйіз, күміспен өрнектелген ағаш ыдыс-аяқтар мен жиһаздарды, кестеленген киімдерді, алтын, күмістен жасалған зергерлік бұйымдарды күнделікті көріп өседі. Сөйтіп, бала айналасындағылармен қарым-қатынаста болыр, бұйымдар мен заттардың ықпалымен, қоршаған табиғаттың әсерімен эстетикалық сезім, түсінік, талғамы дамып қалыптасты. Халықтың осы ежелден қалыптасқан қолөнерінің саналуан түрлері, әдіс-тәсілдері, амал-жолдары ұрпақтан-ұрпаққа үзіліссіз беріліп келеді. Көркемдік өнер мен халық шеберлерінің туындысы бүгінгі жастарымызға үлгі және халықтың ғасырлар бойғы көркемдік тәжірибесінің сарқылмас қайнар көзі болып отыр» - деп тұжырымдайды.

Аталмыш педагогтар зерттеулерінің біз үшін құнды жағы, әр халықтың өкілі ретінде, туған елінің ұлттық өнері саласындағы көркем шығармашылық тәжірибесін талдай, отырып, бала тәрбиесіне пайдалану мүмкіндіктерін барынша айқындауы. Балаға көркем эстетикалық тәрбие берудің нысандары мен әдіс-тәсілдерінің ғылыми - теориялық тұрғыда дәлелденуі әрі түсінікті берілуі. Жалпы қорыта келе қазіргі таңда эстетикалық тәрбие беруде сәндік-қолданбалы өнердің маңызы өте зор. Мектеп оқушыларының сәндік-қолданбалы өнерге баулудың эстетикалық талғамын қалыптастырудағы аз да болса өз үлесімізді қосуға талпындық.

Балалар мен жастарға эстетикалық тәрбие берудің мүмкіндіктерін қарастыра келіп, халықтық педагогиканың тамаша идеялары мен дәстүрлерін сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде халықтың ауызекі шығармашылығы мен қолданбалы өнері мен айрықша рөлатқарады. Ол халықтың педагогикада балалар мен

ересектер тәрбиесінің таптырмайтын құралы, әдіс-амалы, тәсілі ережелері мен әдет-дағдылары болды, құнды ізеттілік, адамгершілік қасиеттерін (қайырымдылық, мейірімділік, инабаттылық, бауырмалдық, туыстық, достық, жолдастық сезім, туған жерге, елге сүйіспеншілігін, ұлттық намыс, ата-баба дәстүріне сыйластық көзқарас, ұлттық өнерді құрметтеу, сақтау, отансүйгіштік, интернационалдық көзқарас т.б.), психологиялық-эмоционалдық қасиеттерін (болмыстағы қуанышты сүйіспеншілік сезіммен қабылдау, байыптау, елестету, есте сақтау, ойлау т.б. эмоционалдық - эстетикалық қасиеттерін) өнердегі, табиғаттағы әдемілікті, сұлулықты талғаммен, жылы сезіммен қабылдау, ләззат алу, әсерлену, эстетикалық тұрғыда баға беру т.б қалыптастырды. Олардың маңыздылығы бүгінгі күнде тіпті артып отыр" - деп тұжырымдайды.

Өнердің барлық түрі өзіне тән бейнелі тілі, тәсілдері мен әсемдік әлемін ашып көрсете отырып, адам сезіміне әсер ететіні мәлім. Қолданбалы өнерге тән ерекшеліктер-айналадағы орта мен өмірмен, еңбекпен тығыз болуы. Қолданбалы өнердің әлеуметтік-тәрбиелік рөлі тек оның туындыларының өзіндік көркемдік, эстетикалық құндылығымен ғана бағаланбайды. Сонымен қатар, адамдардың өз заманына сай тағамын білдіруінен өткендегі мәдениетпен, ұлттық дәстүрлермен сабақтастығынан көрінеді" - деп өнердің мәні мен маңызына тоқталады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Марғұлан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том II. - Алма-Ата: Өнер, 1986. - 288 с.
2. Муканов С. Казахские домашние художественные ремесла. - Алма-Ата, 1979. - 150 с.
3. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. - Алматы: Қазақстан, 1977. - 79 бет.
4. Қасиманов С.Қ. Қазақ халқының қол өнері. - Алматы, 1969.- 51 бет.
5. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қол өнері. Ғылыми - зерттеу еңбек. - Алматы; Өнер. 1987. - 128 бет.
6. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. - Алма-Ата. Өнер. 1982. - 143 с.
7. Ұзақбаева С.А. Тамыры терең тәрбие. - Алматы: Білім, 1995. - 187 бет.